

ALMAZ ÜLVÜ BINNƏTOVA

*filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
"Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan
ədəbi əlaqələri" şöbəsinin müdiri*

ŞEYX SƏNAN HEKAYƏSİ

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvaiyə həm "Əmir", həm də "Mir" deyə müraciət olunub. "Əmir" onun dövlət taxtında tutduğu vəzifəsinə, "Mir" isə dahi mütəfəkkirin dini-elmi fəaliyyətinə görə deyilib. Dövrünün böyük şəxsiyyəti Dövlətşah Səmərqəndi şairə "Mir Nizaməddin", yəni dinin nizami-qanunu" adını vermişdi. "Həzrət Nəvai bir çox qiymətli əsərlərində, xüsusən, ilk dəfə türkcə yazdığı "Xəmsə" dastanlarının müqəddimələrində yazdığı tövhid (Allaha həmd), minacat, Peyğəmbərə nət və məd-hiyələri bu fikrimizi təsdiqləyir". Bütün bu əsərlərə istinadən deyə bilərik ki, Əlişir Nəvai şəriət və təsəvvüf elminin dərin bilicisi, nəzəriyyəçisi, hətta nəzarətçisi kimi ad çıxarmışdı. O, islam ehkamlarını türk xalqları üçün ilk dəfə türk dilində yazıb ortaya qoyan ulu şəxsiyyət olmuşdu. Din və əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva edən "Mina-cat", "Nəzmul-cəvahir" ("Nəzmə düzölmüş cəvahirat"), "Qırx hədis" ("Hədisi-ərbəin"), "Quş dili" ("Lisanut-teyr"), "Məhbubul-qulub" ("Könüllərin sevgilisi"), "Siracul-müs-limin" ("Müsəlmanların çırağı") və "Risaleyi-tiyr andoxtan" ("Oxatma haqqında risalə") əsərləri həm dövründə, həm də bu gün aktualdır.

Əlişir Nəvainin 1499-cu ildə qələmə alıb tamamladığı üç min altı yüz iki beytdən və yüz doxsan üç fəsildən ibarət olan

"Lisanut-teyr" dini-təsəvvüfi dastanında əlli dörd hekayət yer almışdır. Hekayətlərdən ən irihəcmli əsərin yetmiş doqquzuncu fəslində (bu fəsil sadəcə Hekayət adlanıb) yer alan Şeyx Sənan haqqındakı qissədir.

Əsərin on doqquzuncu hekayəti Şeyx Sənanın həyat sərgüzəştlərindən bəhs edir. Beş yüz on beş beytlik (1030 misra) "Şeyx Sənan" klassik ənənələr zəminində qələmə alınmışdır. Bu qissənin məzmununu bir cümlə ilə ifadə etməli olsaq – məcazi eşqin həqiqi eşqə çevrilmə prosesinin təsviridir. Quşların Simurqa yetişmək üçün başladığı yolun vəziyyəti haqqında Hüd-hüdə verilən sual-cavablardan sonra anladılan hekayət –

*Şeyx Sənan vəsili dərgah idi,
Könlü qeyb sirlərindən agah idi.*

– beyti ilə başlayan "Şeyx Sənan" a həsr edilmiş hekayətdir (misradakı vəsili sözünün anlamı – "Allaha yetişmiş" deməkdir). Bəzən həcmnin böyüklüyünə görə bu hekayətə qissə içində qissə də deyilib (qissə sözünün mənası – rəvayət edilən doğru və ya uydurma hekayə). Bu mövzuya bütün tarixlərdə müraciət olunduğundan bəzən Əlişir Nəvaidən yazan böyük alimlər belə "Qisseyi-Şeyx Sənan" ("Şeyx Sənan qissəsi") adı altında müstəqil bir əsər kimi təqdim ediblər. "Lisanut-teyr" alleqorik

bir əsərdir. Hadisələr quşların iştirakı ilə başlayır və tamamlanır. Bu əsəri Əlişir Nəvai digər türkcə yazdığı əsərlərindən fərqli olaraq "Fani" təxəllüsü ilə vermişdir, əsərin məzmun ruhuna, ideya mövzusunə və hadisələrin sonluğuna görə ən doğru bir seçim olduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Amma dediyimiz kimi, bu əsərin içində irihəcmdə təqdim olunan "Şeyx Sənan" qissəsinin sonluğu "Nəvai" təxəllüsü ilə bağlanır. Səbəbi isə çox sadədir. Burada baş verən hadisələr gerçək həyat şərtləri tərzində təqdim edilmişdir. Bu fani dünyada baş verən həyat hadisəsinin təsviridir.

Kimdir Şeyx Sənan? – sualının cavabını tarix səhifələrindən araşdıranda onun gah tarixi, gah da əfsanəvi şəxsiyyət kimi yazıldığını görürük. Bəziləri onun dörd yüz, bəziləri də yeddi yüz müridi olması təqdimi ilə də rastlaşırıq. Bu mənbələrdə o, Şeyx Sənan, Şeyx Səman, İbn Səqqa, Əbdur-Rəzzaq adları ilə qələmə alınmışdır. Əlişir Nəvai məlumdur ki, "Tarixi-ənbiya və hükəma" və "Tarixi-müluki əcəm" adlı tarixi əsərlər müəllifidir. Ona görə də bu şəxsin kimliyi haqqında Nəvainin öz yaradıcılığına müraciət etməyi məqsədəuyğun bildik. Adlarını qeyd etdiyimiz bu iki tarixi əsərdə Şeyx Sənan haqqında bir söz yazılmamışdı. Amma "Nəsaimul-məhəbbət" əsərində Şeyx Sənanı vəlilər sırasında tarixi şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir.

Əsərdə həmin hekayət belə başlayır: 656. Şeyx Sənan – "Onun böyüklüyünü Həzrət Şeyx Fəridəddin Əttarın "Məntiqut-teyr" adlı kitabını oxuyan hər kəs bilir. Eşq və məhəbbət dəninənin gövhəri və şövq atəşinin səmərəsidir və Şeyx Nazim (Allah sirrini müqəddəs eləsin) onun haqqında bunları deyibdir. Təqdim etdiyi məsnəvinin mənası belədir – "Onun dövründə yaşayan Şeyx Sənanın fəzilətləri haqqında nə qədər yazsam da azdır. O kamala yetən dörd yüz müridi ilə Haramda əlli il yaşadı".

"Məntiqut-teyr" kitabını oxuyan hər kəs bu böyük eşq və məhəbbət anının şeyxin başına düşdüyünü biləcəkdir".

"Məntiqüt-teyr" əsərinin qəhrəmanlarından biri olması ilə yanaşı, hətta əsərin müəllifi Fəridəddin Əttar özünü onun müridlərindən hesab edib. "Məntiqüt-teyr"də də Şeyx Sənan bir tərsa (tersa - klassik ədəbiyyatda xristian mənasında) qızına aşiq olur, lakin axırda

Haqqın lütfü ilə islama qayıdır. Zahiri elmlərdəki biliyinə görə zəmanəsinin yeganə şəxsiyyəti olaraq tanınan bu məşhur adam tərsa qızına aşiq olaraq, onun eşqindən bir çox zahiri şeylərdən (zəka, vəzifə, din və imanından) əl çəkmişdi. Tərsa qızının məhəbbətini qazanmaq üçün şərtlərə - mey içməyə, zünnar bağlamağa, bütprəst olmağa, məshəfi yandırmağa, nəhayət gecələr atəşgahda olmağa, gündüzlər donuz otarmağa razılıq verir. Bütün bunlar əslində qürur, nəfs və şəhvət havasını qırmaq üçün içindəki sınaqlar idi. Bu riyazətlərin (riyazət - Allahdan qorxaraq, özünü dünya nemət və ləzzətlərindən məhrum edib zahidliyə qapılma) mərhələlərindən keçən bir şeyxin məcazi sevgisi həqiqi sevginin əvəzinə çevrilir. Bütün bunlar zahiri – öteri şeylər olub, onlardan qurtulmadan Həqiqətə çatmaq mümkün deyil. Tələb Vadisinin təsvirində Əlişir Nəvai bunu aydın izah etmişdir.

Quşlar Şeyx Sənanın hekayəsini eşitdikdə, başçı axtarmaq eşqində ümitsizliyə qapıldılar və yol əzab - əziyyətlərini biləndən sonra bu fikirdən daşınmaq qərarına gəlirlər.

Hüd-hüdə xahiş edirlər ki, bu yola çıxmaq elə başçımız sən ol, lakin Hüd-hüd buna razı olmur. Əslində, əsərdəki yol çətinlikləri ilə bağlı tərəddüdlərinə cavab olaraq eşqin qüdrətini üst qata çıxarmaq mənasında "Şeyx Sənan hekayəti"ni onlara söyləyir. Maraqlı hekayətin qısa məzmunu belədir: Şeyx Sənan ilahi elmlərdən zövq alan, könü qeyb sirlərindən agah idi. Kəbə övliyalarından olub. Kəbə evinin Şeyxülislamı olaraq xalqı Haqq yoluna dəvət edirdi. Müdrək insanlar belə ona qulluq etməkdən fəxrət duyardılar. O başqalarının müşkül işi üçün dua etsə, mələklər "Amin!" deyərək əllərini qaldıracaqdılar.

Hər biri Cüneyd Bağdadi və Bəyazid Bistami dərəcəsinə 400 müridi var idi. Şeyx Sənanın yuxusunda gördükləri doğru olardı. O bir neçə gün eyni yuxunu görür. Yuxuda Rumdakı bir məbəd içərisində məst halda və məbəd əhli kimi bütprəst idi. "Bu sirrin axırına qədər getmək lazımdır. İnsan taleyində birini görməmək əlacı yoxdur", – deyər Ruma sarı yollanır. Müridləri də bu yolda ona yoldaşlıq edirlər. Çatdıqları ölkədə möhtəşəm bir məbəd görürlər. Bütxananı görən şeyx mövqeyini dəyişir. Burada Şeyx Sənanın gözü gözəllikdə

tayı-bərabəri olmayan tərşə qızını görür, ağlını itirir. Müridlərinin məsləhətləri onun zərrəcə eyninə gəlmir. Şeyx və müridləri arasında mübahisə başlayır. Müridlərinin müdrik suallarına o aşıqanə cavablar verir. Kəbəyə qayıtmaq təklifinə isə cavab olaraq, axtardığını tapdığını söyləyir. İslam şeyxinin vəziyyətinə kafir əhli gülür, hətta uşaqlar da onu lağa qoyurlar. Namuslarına boğulan muridlər pirlərini tərək edirlər. Beləliklə, Şeyx Sənan bir aya yaxın məbəddə qalır. Tərşə qızının: “Yolçular bir gecə qalıb, ertəsi gün yollarına davam edərlər, sən isə düz bir aydır ki, burada qalırsan, elə deyilmi?” – sualına belə cavab verir: “Səbəb sənin üzünü görməyim”, – deyə eşqini izhar edir. Belə olanda tərşə qızı ona şərt qoyur. Tərşə qızının vəslinə yetmək üçün Şeyx Sənan onun dörd şərtini yerinə yetirməli olur: şərab içmək, zunnar bağlamaq, “Quran”ı kənara qoymaq və bütperəst olmalıdır. Eşqin bu dörd şərtindən əlavə daha iki cəriməni yerinə yetirməlidir:

Birincisi, bir il davamında gündüzləri donuz otarmaq, gecələri isə dan ağarincaya qədar atəşgahda ocaq yandırmaqdır. Çünki ilahi eşq yolunda aşıqın hər bir çətinlikdən keçməsi tələb olunur. Hətta bu yolda canından belə keçə bilərsən. Şeyx Sənan bu yolda həm ali rütbəsini, el içində olan nəhayətsiz hörmətini, ağlını, hətta din-imanını eşqinə qurban verir. Sanki dəlilik məqamına çataraq, özündən keçir. Bunlar, əslində, məcazi eşq mərhələlərbu mərhələlər təriqətin yeddi mərhələsinə, daha doğrusu “Lisanut-teyr”də göstərilən yeddi vədiyə uyğundur. Eyni halı təkrar-rəkrar yuxuda görməsi onu Tələb yoluna aparır. Yuxuda gördüyü hadisəni axıradək dərk etmək üçün Rum tərəfə yol alır. Orada – məbəddə tərşə qızının qənirsiz gözəlliyini görüb eşq yolunu tapır. Tərşə qızının hüsnündə ilahi gözəlliyi görüb Mərifət hasil edir.

İstiğna mərhələsində o tərşə qızının nazı istiğna ilə qoyulan şərtləri və onların cəriməsini (çətinliklərini) bacarır. Bu əməlləri salikin (aşiqin) özündəki nəfs və təkəbbürünü dəf etmək üçün imtahan idi. Tövhid – şeyxin Haqqın təkliyini hiss etməsi, onun yolunda digər zahiri mərhələlərdən xilas olmasıdır. Heyrət – şeyxin Yaradıcı sənət qarşısında acizliyi, Fəqrü fəna – onun Haqq dərgahında əbədiyyətidir.

Şeyx Sənanın bir fani müridi olur, o,

Ruma sarı yola çıxaraq başqa bir ölkəyə səfər edir. Kəbəyə qayıdanda oraları xaraba halında görür: nə pir var idi, nə də müridlər. O, ordan-burdan xəbər alaraq bütün məsələlərdən halı olur. Bütün müridləri bir yerə toplayaraq, başına müşkül bir sevda düşdüyünü və bu yolda da onu tək qoyanları məzəmmətləyir və hamısı birlikdə Rum ölkəsinə yola düşürlər. Bu hekayə də pir və murid arasındakı münasibət məsələsini də ortaya qoyulmuşdur. Mürid pirin bütün tələblərini yerinə yetirməlidir, bütün məsələlərdə onu təqlid etməlidir. Yalnız o zaman qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola biləcəkdir. Pirin diqqəti Həqiqətə yönəldiyindən, muridin diqqəti də pirdə olmalıdır. Şeyx Sənanın müridləri onu Rumda tək qoyub geri qayıtdılar. Bu zaman səfərdə olan fanatik murid Kəbəyə qayıtdı və hadisədən xəbərdar olduqda onlara dedi ki, hər nə olursa olsun, siz pirinizi tək qoymamalı idiniz, ona itaət edib izləməli idiniz. Donuz otaran şeyx müridlərini tanımır, öz donuzları ilə məşğul olur. Bu onun ilahi eşq yolunda hər şeyi unutduğuna işarədir. İlahi sevgi yolunda taxt-tacını, ailəsini tərək edərək dolanışığı üçün Nişapura gəlib odun daşıyan İbrahim Ədhəm əvvəlcə dövrünün vəliləri (övliaları) tərəfindən sınaqdan keçirildi: “Sizlər istədiyiniz o şey Bəlxədə qaldı!” – deyə cavab verir. “Bəlxə unutmamı, o, hələ yarımçıqdır”, – deyə böyük adamlar qərar verirlər. Aradan bir il ötür, bu işini təkrarlayanda ondan səs çıxmır. Şeyx Sənanın bu halı həmin hadisəyə bənzədir. Özləri heç bir şey edə bilmədiklərini dərk edən muridlər fani muridin başçılığı ilə xəlvətə çəkilib şeyxlərini bağışlamaq üçün Allaha dua yalvarışları edirlər. Nəhayət, onların duaları cavablandı və bir gün sübh çağı fani mürid Peyğəmbərin (s) xəyalını gördü. O, Allahın fani muridin dua-niyazını qəbul etdiyi müjdəsini verdi. Elə bu zaman Şeyxə də qeybdən xəbər edilmişdi və bu boş xəyalından qurtulmuşdu. O, kafir paltarını çıxarıb, zunnarın ipini bağladı və könlünü hidayət şamının nuru ilə işıqlandırdı, utanc alovunda yandı və peşman olduğunu dərk etdi. Bu vəziyyətdə ikən müridləri yetişdi. O, fani müridlərinə minnətdarlığını bildirdi, qüsl edib, hamısı birlikdə Kəbəyə sarı yol aldılar.

İşvə yuxusunda Tərşə qızı da bir yuxu görür: Şərq günəşi göydən enir və ona İsadın

(ə) xəbər verir. “Dövrünün misilsiz piri Şeyx Sənan sənin evində qonaq oldu, sən isə ev sahibliyi qaydalarına əməl edə bilmədin. Onun başına çox oyunlar açdın! O, sənin evini tərk edib Kəbə evinə yollandı. Tez özünü ona çatdır, üzr istə və onun dinini qəbul eylə! – deyə onu tənbehlədi. Tərsa qızı yuxudan oyandı, “Şeyxin ayağının izi” ilə ona çatmağa tələsdi.

Ancaq səhrada zəiflikdən yığılır. Onun bu halı şeyxə və fani muridə əyan olur. Geri qayıdırlar. Tərsanın qızı Şeyx Sənanın qolları arasında iman gətirərək can verir. Şeyx onu Kəbəyə gətirir və “eşq çadırında” “Möminlərin qəbiristanı”nda dəfn edir. Allah qarşısında etdiyi günahlardan tövbə edib fani dünyada yoluna davam edir. Məlum oldu ki, Əlişir Nəvai Şeyx Sənan sərgüzəştləri vasitəsilə məcazi mərhələlərdən keçib, həqiqi eşqə – sevgiyə çatan arif (bilikli) obrazını yaratdı. Şeyx Sənan eşqinin onu aləm içində nə qədər rüsvay etdiyinə dair yazdığı bu hekayətin sonunda bildirir ki, “bundan artıq olmasa da, ömür vəfa edərsə, öz eşqi haqqında bir dastan yazmaq istəyir” və bununla da “Şeyx Sənan hekayəti” tamamlanır:

*Gəl, Nəvai sözünü hələ xətm qıl,
Eşq adlı izhara dava qılmağil,
Bir neçə gün ömürdən tapsam aman,
Şərhi eşqimə nəzm düzərəm bir dastan.*

Nəvaişünas Cənnət Nağıyeva: “Nəvainin “Lisanut-teyr” əlyazmasının Azərbaycan da görkəmli şəxslərin kitabxanasında olması, Azərbaycan şairlərinin bu əsərdən istifadə etməsi, əsərə daxil olan hekayətlərdən “Şeyx Sənan”ın Azərbaycan variantının yaranması bir daha göstərir ki, onun “Lisanut-teyr”i Azərbaycanda sevilmiş və ondan istifadə edilmişdir. “Şeyx Sənan” adlı hekayət əlyazmasının iki variantı vardır: Birinci variant Məhəmməd Füzuli təsiri ilə yazılıbsa, ikinci variantda məzmun, dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından Nəvainin eyni adlı hekayəsinin təsiri duyulur. Bu təsiri əsərin əvvəlindən hiss etmək olur...

“Əlişir Nəvainin “Lisanut-teyr”i Azərbaycan xalqının ruhuna, zövqünə uyğun olduğu üçündür ki, bu əsərin əlyazmaları yayılmış, əsər sevilmişdir. Xüsusən “Şeyx Sənan”ın Azərbaycanda yazılı variantında meydana çıxmış, yayılmışdır. Bu rəvayətin mənzum şəkildə

bir neçə əlyazması hazırda Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. “Lisanut-teyr”ə daxil olan eyni adlı hekayə müstəqil əsər kimi geniş yayıldığı kataloqlara əsasən məlumdur. Nəvaiyə yaxın bir dövrdə yaşamış Sam Mirzə Səfəvi öz “Töhfe-yi-Sam”ı ayrıca bir əsər kimi vermişdir. Nəvainin “Şeyx Sənan”ı (Fəridəddin Əttarın əsərindən fərqli) xüsusilə geniş yayılmış, indi də xalqın dilində yaşayır... İkincisi, şairin “Lisanut-teyr” adlı poemasının S-310 şifrəli əlyazmasıdır. 944 hicri (-1537) ilində köçürülmüş bu əlyazma dünya kataloqlarına əsasən öz qədimliyi baxımından, Leninqrad nüsxəsindən sonra ikinci yeri tutur. Əvvəlində Bakıxanovun avtoqraf qeydi vardır. Bu nüsxə sonradan Məhəmməd bəy Səlimxanovun kitabxanasına düşmüş və ona sahibin möhürü vurulmuşdur.

“Şeyx Sənan mövzusu” bütün əsrlərdə ədəbi-mədəni həyatımızı düşündürən, dönə-dönə müraciət olunan mövzudur: XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni tarixinə nəzər salaq:

1. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümayəndəsi Hüseyn Cavid “Şeyx Sənan” faciəsini (1912-1914) yazmışdır.
2. Dahi bəstəkar, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim, Azərbaycan milli operasının banisi Üzeyir Hacıbəyov “Şeyx Sənan” operasını (1909) yazmışdır.
3. Görkəmli bəstəkar Rauf Hacıyev “Şeyx Sənan” simfonik poemasını (1982) yazmışdır.
4. Görkəmli bəstəkar Nəriman Məmmədov “Şeyx Sənan” baletini (2012) yazmışdır.

